

תכניות לשילוב חרדים לשעבר בשוק התעסוקה

מסמך זה נכתב לבקשת חבר הכנסת עופר שלח ובו נבחן האם המדינה מפעילה תכניות סיוע ייעודיות לחרדים לשעבר המבקשים להשתלב בשוק התעסוקה, והאם התוכניות המיועדות לחרדים פתוחות בפניהם.

בפתח הדברים נציין כי קיים קושי להגדיר "חרדי" ו"חרדי לשעבר". לכל גוף, רשות או משרד ממשלתי יש הגדרה שונה לחרדי, ולעיתים לגוף אחד יש כמה הגדרות. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בהתבסס על סקר כוח אדם, כ-14% מאוכלוסיית היהודים בישראל בשנת 2016 הם חרדים.¹ בסקר כוח אדם, עליו מבוסס נתון זה, הנשאל יוגדר חרדי על-פי הגדרה עצמית של אורח חייו, שכן נציג של משק הבית מוסר מידע על אורח החיים הדתי של כל הגרים בדירה. **אין הגדרה או נתונים על מספר החרדים לשעבר בישראל.** לפי עמותת יוצאים לשינוי, המסייעת ליוצאים בשאלה, חרדי לשעבר הוא "בוגר חינוך חרדי שכיום אינו מנהל אורח חיים חרדי",² **אולם כאמור אין נתונים רשמיים על מספרם.**

חרדים וחרדים לשעבר עלולים לעמוד בפני חסמים שיקשו עליהם להשתלב בשוק התעסוקה. בדו"ח הוועדה לשינוי כלכלי חברתי, בראשות פרופ' עמנואל טרכטנברג (להלן: ועדת טרכטנברג) שהוגש בשנת 2011, נכתב כי ישנם שלושה חסמים עיקריים בפני שילוב גברים חרדים בשוק התעסוקה: האחד, הסדר דחיית השירות הצבאי שהיה נהוג באותה תקופה, שמנע לדברי הוועדה את היכולת להשתלב בשוק העבודה עד גיל מאוחר יחסית; השני, כדאיות נמוכה ליציאה לעבודה, זאת בשל העובדה שיציאת הגבר החרדי לעבודה גוררת אובדן של תמיכות שונות, בהן הנחות בארנונה, מלגת הבטחת הכנסה והתמיכות הניתנות בכולל. החסם השלישי הוא חסם מקצועי, שהוגדר על-ידי הוועדה "העדר השכלת יסוד וכישורים תעסוקתיים מותאמים לשוק העבודה. מסלול הלימודים האופייני שעובר גבר חרדי בחייו (חדר, ישיבה קטנה, ישיבה

¹ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סוגיות באוכלוסיית ישראל, מצגת שהוצגה בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת דיון בנושא: הערכת מצב דמוגרפי וגאו-אסטרטגית לישראל לשנת 2050, 9 במאי 2018.

² יוסי קלאר, מנכ"ל משותף עמותת יוצאים לשאלה, שיחת טלפון, 25 באפריל 2018.

גדולה, כולל) אינו מקנה לו כישורי יסוד החיוניים להשתלבות מוצלחת בשוק העבודה המודרני, כגון: חשבון, אנגלית ושימושי מחשב".³ היעדר השכלה זו מקשה על ההשתלבות בשוק התעסוקה לא רק של גברים חרדים, אלא גם של חרדים לשעבר, שכן על אף שכיום הם אינם משתייכים לחברה החרדית, השכלתם נרכשה במוסדות החינוך החרדיים.

על מנת להעלות את שיעור ההשתתפות של החרדים בשוק התעסוקה, פיתחה המדינה תכניות ייעודיות שונות המבקשות להתמודד עם החסמים התעסוקתיים שצוינו לעיל. במסמך זה ביקשנו לבחון האם הממשלה מציעה סיוע זה גם לחרדים לשעבר ולשם כך בחודשים אפריל-מאי 2018 פנה מרכז המחקר והמידע של הכנסת לנציבות שירות המדינה, למשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, כולל לשירות התעסוקה הישראלי, וכן למשרד הכלכלה והתעשייה. כשנה לאחר מכן, ביולי 2019, פנינו אל גורמים אלה שוב על מנת לבחון האם מאז תשובתם הקודמת חל שינוי בשירותים המוצעים על-ידם לחרדים לשעבר.

מתשובות גורמים אלה עולה כי לכל אחד מהם יש הגדרה משלו למונח "חרדי", שהמשותף להן הוא, בין השאר, לימודים במוסדות לימוד חרדים. בנוסף, לגורמים השונים אין הגדרה רשמית ל"חרדים לשעבר", למעט לשירות התעסוקה הישראלי המגדיר חרדי לשעבר כדורש עבודה שנכלל בהגדרה של חרדי ומצהיר על עצמו כי הוא יוצא בשאלה.

מצאנו כי תכניות משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן: משרד העבודה) לשילוב חרדים בשוק התעסוקה אינן פתוחות בפני חרדים לשעבר. כמו כן למשרד אין שירותים ייעודיים המיועדים לסייע לחרדים לשעבר המבקשים להשתלב בשוק העבודה, למעט מרכז שנחנך בתל-אביב בפברואר 2019 בשיתוף עם עמותת "יוצאים לשינוי", שמטרתו לצמצם את פערי השכלה, לספק הכוון תעסוקתי, ייעוץ משפטי מיצוי זכויות וכן מימון שוברים למימון הכשרה מקצועית בשוק הפרטי הניתנים על-ידי שירות התעסוקה. עם זאת, במסגרת שירותים המיועדים לכלל האוכלוסייה מעניק המשרד שירות גם לחרדים לשעבר, אך אין בידיו מידע על מספר החרדים לשעבר שהשתתפו בתוכניות המשרד, אלא רק את נתוני שירות התעסוקה. ביוני 2018 מסר לנו המשרד כי הוא מפתח מספר שירותים ייעודיים עבור חרדים לשעבר (כגון, מכינות ייעודיות ומרכזי הכוון), אולם מבדיקתנו באוגוסט 2019 עלה כי שירותים אלה עדיין בפיתוח.

³ דוח הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי (ועדת טרכטנברג), טיפול בשוק העבודה והרחבת מעגל המועסקים במשק, עמ' 126; להרחבה ראו: אתי וייסבלאי, לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 30 ביולי 2012; עדו אבגר, סיוע ממשלתי לאנשים מרקע חרדי בתחום ההשכלה הגבוהה, 19 בנובמבר 2019.

נציבות שירות המדינה אינה מציעה תכניות סיוע לחרדים לשעבר, והם אינם רשאים להשתלב בתוכניות הייעודיות המוצעות לחרדים. משרד הכלכלה והתעשייה אינו מבחין בין חרדים לחרדים לשעבר ולדבריו כל מי שעונה על אחד מסעיפי ההגדרה ל"חרדי" (לדוגמה, מי שלמד במוסד לימודי חרדי המוכר על ידי משרד החינוך) זכאי להיכלל בתכניות השונות שמציע המשרד לאוכלוסייה החרדית. המשרד מסר לנו נתונים על מספר החרדים שקיבלו שירותים שונים מהמשרד, אולם לא ניתן ללמוד כמה מהם חרדים לשעבר. כמו כן, לדברי משרד הכלכלה, חרדים לשעבר יכולים לקבל גם שירותים הפתוחים בפני האוכלוסייה הכללית, אולם במקרה זה הם לא יזכו להטבות הניתנות לאוכלוסייה החרדית בחלק משירותי הסיוע, לדוגמה תעריפי תשלום מופחתים בגין שירותי סיוע מסוימים.⁴

להלן נציג את המידע שנמסר מכל אחד מגורמים אלה.

1 נציבות שירות המדינה

סעיף 15א בחוק שירות המדינה (מינויים) תשי"ט-1959, מחייב הבטחת ייצוג הולם של קבוצות אוכלוסייה שונות בשירות המדינה (להלן: סעיף ייצוג הולם).⁵ בשנת 2016 תוקן החוק כך שהסעיף יכלול גם את בני האוכלוסייה החרדית וכיום קובע סעיף זה כי "בקרב העובדים בשירות המדינה, בכל הדרגות והמקצועות, בכל משרד ובכל יחידת סמך, יינתן ביטוי הולם, בנסיבות העניין, לייצוגם של בני שני המינים, של אנשים עם מוגבלות, ושל בני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזית והצ'רקסית, למי שהוא או שאחד מהוריו נולדו באתיופיה, של בני האוכלוסייה החרדית ושל עולים חדשים (בחוק זה – ייצוג הולם)". לפי החוק, בן האוכלוסייה החרדית הוא "מי שמשתייך לאוכלוסייה החרדית ושהוא, ילדו או בן זוגו לומד באחד ממוסדות החינוך החרדיים המנויים בתוספת הראשונה או למד במוסד כאמור".⁶

בדצמבר 2017 החליטה הממשלה כי במהלך שלוש השנים ממועד קבלת ההחלטה, קרי בשנים 2018-2020, לפחות 7% מסך הנקלטים בשירות המדינה יהיו מקרב האוכלוסייה החרדית.⁷ נציין

⁴ משרד הכלכלה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 4 באוגוסט 2019.

⁵ להרחבה ראו דר' איילה אליהו ומיכל לרר, [ייצוג הולם לאוכלוסיות שונות בשירות המדינה: נתונים על ישראל ומבט](#)

[משווה](#), מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 5 באוגוסט 2018.

⁶ סעיף 15א(ט) לחוק שירות המדינה (מנויים), תשי"ט-1959.

⁷ החלטת ממשלה 3268, [ייצוג הולם בשירות המדינה לבני האוכלוסייה החרדית ואצילת סמכויות לפי חוק שירות](#)

[המדינה \(מינויים\)](#), 17 בדצמבר 2017.

כי לדברי נציבות שירות המדינה, שיוך מועמד לאוכלוסייה הכלולה בסעיף ייצוג הולם הינו על בסיס עמידתו של המועמד בהגדרה הכלולה בחוק ועל בסיס הצהרתו כי הוא משתייך לאוכלוסייה החרדית.⁸

לשאלת מרכז המחקר והמידע של הכנסת האם גם חרדים וחרדיות לשעבר נכללים בסעיף הייצוג ההולם, מסרה מור ברזני, מנהלת תחום בכיר אגף גיוון תעסוקתי בנציבות שירות המדינה, כי "אין במסגרת החוק או החלטת הממשלה התייחסות ל'חרדים לשעבר' שאינם מצהירים שהם משתייכים לאוכלוסייה החרדית."⁹ לדבריה, "מועמד שאינו מצהיר על עצמו כמשתייך לאוכלוסייה החרדית לא יכול להיקלט במסגרת סעיף 15א בחוק".¹⁰

בידי נציבות שירות המדינה אין נתונים על מספר החרדים והחרדיות שהשתלבו בשירות המדינה במסגרת סעיף הייצוג ההולם. בדוח גיוון וייצוג בשירות המדינה לשנת 2018, שפרסמה הנציבות במאי 2019, מוצגים נתונים על כלל האוכלוסיות הנכללות בסעיף הייצוג בשירות המדינה – חברה ערבית, אנשים עם מוגבלות, יוצאי אתיופיה ועולים חדשים – אך אין נתונים על האוכלוסייה החרדית.¹¹ בדוח נכתב כי חרדים זכאים גם כן לייצוג הולם, אך תהליך טיוב נתוני העסקתם בשירות המדינה נמצא בעיצומו ובדו"ח הבא תובא סקירת עומק אודות השתלבותם בשירות המדינה.¹²

על מספר החרדים שהגישו מועמדות להתמודדות במכרזים כלליים של שירות המדינה, כלומר במכרזים הפתוחים בפני כלל האוכלוסייה ואינם ייעודיים רק לחרדים, ניתן ללמוד מנתונים שהעבירה הנציבות למרכז המחקר והמידע של הכנסת באשר לשנים 2016-2017 כמו גם מנתוני הדוח שפרסמה לשנת 2018.¹³

מהנתונים עולה כי בין השנים 2016-2018 חלה עלייה של 68% במספר החרדים שהגישו מועמדות למכרזים כלליים – מ-7,423 איש בשנת 2016 ל-12,490 בשנת 2018. עלייה זו הובילה

⁸ אלמוג שרב, מנהל תחום באגף בכיר תכנון אסטרטגי ומדיניות בנציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 27 במאי 2018.

⁹ עו"ד מור ברזני, מנהלת תחום בכיר אגף גיוון תעסוקתי, נציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 22 במאי 2018.

¹⁰ שם.

¹¹ נציבות שירות המדינה-אגף גיוון תעסוקתי, [דוח גיוון וייצוג בשירות המדינה לשנת 2018](#), מאי 2019. ע' 15.

¹² שם. ע' 9.

¹³ אלמוג שרב, מנהל תחום באגף בכיר תכנון אסטרטגי ומדיניות בנציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 27 במאי 2018; נציבות שירות המדינה – אגף גיוון תעסוקתי, [דוח גיוון וייצוג בשירות המדינה לשנת 2018](#), מאי 2019. ע' 37.

לגידול בשיעורם של המועמדים החרדים מכלל המועמדים במכרזים לשירות המדינה: מ-5% בשנת 2016 ל-9% בשנת 2018. שיעור החרדים שנבחרו מתוך כלל המועמדים שנבחרו לשירות המדינה בשנים אלה עלה מ-1.5% בשנת 2016 לכ-3% בכל אחת מהשנים 2017-2018.¹⁴

לצד המכרזים הכלליים, נציבות שירות המדינה מפרסמת גם מכרזים ייעודיים הפתוחים בפני האוכלוסייה החרדית בלבד. לדברי הנציבות, היא מנחה את יחידות שירות המדינה להפחית עד כמה שניתן את השימוש במכרזים ייעודיים, ולהשתמש בכלי זה רק במקומות שבהם אין עדיין ייצוג לעובדים מרקע מגוון.¹⁵ בשנים 2016-2018 פורסמו בשירות המדינה בסך הכול 104 מכרזים ייעודיים לחרדים: **בשנת 2016 פורסם מכרז אחד** (במסגרתו לא נמצא אף מועמד מתאים); **בשנת 2017 פורסמו 28 מכרזים ייעודיים** (במסגרתם נבחרו 5 מועמדים);¹⁶ **ובשנת 2018 פורסמו 75 מכרזים ייעודיים** (אין בידנו מידע על מספר המועמדים שנבחרו במסגרתם). על-פי דוח גיוון וייצוג בשירות המדינה לשנת 2018, מתוך 580 מכרזים ייעודיים שפרסמה הנציבות בשנה זו לכלל אוכלוסיות הגיוון,¹⁷ כ-13% (75 מכרזים) היו לאוכלוסייה החרדית.¹⁸

במסגרת חובת הייצוג ההולם, הנציבות מציעה לאוכלוסייה החרדית גם תכניות לטיפול שדרת הניהול בשירות המדינה. אחת מהן, תכנית משפיעים לשילוב חרדים בשירות המדינה, היא תכנית ייעודית לציבור החרדי וכוללת 50 תקנים - 25 לגברים ו-25 לנשים. לצד זאת, חרדים יכולים להשתתף בתוכניות אחרות של הנציבות לטיפול שדרת הניהול, אך על-פי נתוני הנציבות שיעור ההשתתפות של חרדים בתוכניות אלה בשנת 2018 לא היה גבוה: (1) בתכנית צוערים לשירות המדינה השתתפו 4 צוערים חרדים מתוך 194 צוערים (2%); (2) בתואר שני במדיניות ציבורית למנהלים בשירות המדינה השתתפו 3 בוגרים חרדים מתוך 69 בוגרים (4%); (3) בתכנית עתודה לסגל הבכיר, המדרשה הלאומית למנהיגות ממשל וניהול השתתפו 2 בוגרים חרדים מתוך 142 בוגרים (1.4%).¹⁹

¹⁴ ש.ם.

¹⁵ מור ברזני, מנהל תחום בכיר גיוון תעסוקתי, נציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 14 ביולי 2019.

¹⁶ אלמוג שרב, מנהל תחום באגף בכיר תכנון אסטרטגי ומדיניות בנציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 27 במאי 2018.

¹⁷ 308 מכרזים לחברה הערבית, 113 לאנשים עם מוגבלות ו-84 ליוצאי אתיופיה.

¹⁸ נציבות שירות המדינה-אגף גיוון תעסוקתי, [דוח גיוון וייצוג בשירות המדינה לשנת 2018](#), מאי 2019, עמ' 35.

¹⁹ ש.ם. [פרק ג' מנהיגות בשירות המדינה](#), מאי 2019, ע' 38.

הנציבות פועלת בדרכים נוספות להסרת חסמים מרכזיים המונעים מהחרדים להשתלב בשירות המדינה, לדוגמה:²⁰

- ממוני הגיוון²¹ במשרדי הממשלה השונים מונחים לפעול לאיתור מועמדים חרדים;
- הרוב המכריע של המשרות בשירות המדינה מחייבות השכלה אקדמית וניסיון תעסוקתי, ולכן על מנת שחרדים יוכלו לעמוד בדרישה לניסיון תעסוקתי, הנציבות פועלת לקליטה נרחבת של סטודנטים חרדים בשירות המדינה, כך שלאחר שנה וחצי הם יהיו רשאים להתמודד על משרות במסגרת מכרזים פנימיים;
- התאמת תהליכי המיון למועמדים מקבוצות הנכללות בסעיף ייצוג הולם, בהם חרדים וחרדיות, ובתוך כך, בחינה בשפה זרה, מתן תוספת זמן לבחינה, מתן אפשרות לליווי של המועמד על-ידי קרוב משפחה, מתורגמן, נציג של ארגון תומך וכו'; כמו כן, הנציבות הקצתה ממוני גיוון לליווי המועמדים החרדים בהליך קליטתם;
- הדרכת המעריכים במכרזים המיון באשר למועמדים מאוכלוסיות הגיוון ועמידה בקשר רציף עם ארגונים הקשורים לאוכלוסיות הגיוון השונות לשם מציאת דרכים וכלים לשיפור התמודדותם של המועמדים מאוכלוסיות אלו בשירות המדינה;
- לדברי הנציבות, במכרזים עם שני שלבי מיון, 15% מהעוברים לשלב המיון השני יהיו מאוכלוסיית הזכאיות לייצוג הולם, ובמכרזים עם שלב מיון אחד, ליוועדת הבוחנים יעלה לפחות מועמד אחד מכל אוכלוסייה הזכאית לייצוג הולם.²²

נציין כי על-פי הנחיות הנציבות, משרדי הממשלה השונים נדרשים לפעול ליישום סעיף ייצוג הולם, מעבר לייעוד המשרה לאוכלוסיות מיוחדות. בין היתר, על משרדי הממשלה לחתור לגיוון במדרגי המשרות ובמגוון תפקידים, לייעד אוכלוסיות אלו גם למשרות עם פוטנציאל לקידום,

²⁰ אלמוג שרב, מנהל תחום באגף בכיר תכנון אסטרטגי ומדיניות בנציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 27 במאי 2018.

²¹ ממונה גיוון תעסוקתי בנציבות שירות המדינה "יעסוק בקידום גיוון תעסוקתי של הון אנושי ויכלול עיסוק בייצוג הולם..." , מתוך: הנחיות נציב שירות המדינה, הנחיה מס' 03.22 ממונה גיוון תעסוקתי של הון אנושי (Diversity), 23 בפברואר 2017.

²² אלמוג שרב, מנהל תחום באגף בכיר תכנון אסטרטגי ומדיניות בנציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 27 במאי 2018.

לחשוף את פרסום המשרה בערוצים ייעודיים לאוכלוסייה הרלוונטית, לבצע התאמות במבחני המיון ולגבש ועדות בוחנים מגוונות.²³

כאמור, חרדים לשעבר שאינם מצהירים כי הם משתייכים לאוכלוסייה החרדית לא נכללים בהגדרות סעיף הייצוג ההולם, משכך, הם אינם יכולים להשתלב במסלולי הסיוע שהנציבות מציעה לחרדים מתוקף סעיף זה, זאת על אף שניתן להניח כי גם חרדים לשעבר הם בוגרי מוסדות הלימוד החרדים ולכן אין להם את ההשכלה הנדרשת על מנת לעמוד בתנאי הסף של מכרזי הנציבות. מהנציבות נמסר כי הם מודעים לסוגיה זו ומקווים שתועלה בפני הכנסת ה-22.²⁴

2 משרד העבודה, הרווחה ושירותים חברתיים ושירות התעסוקה²⁵

משרד העבודה, הרווחה והשירותים חברתיים, האמון על תחום התעסוקה, מגדיר "חרדים" יהודים שומרי מצוות, אשר ייחודם בהקפדה הדתית שהם נוהגים בדרכי חינוך, אופי הקהילה ואורחות החיים, המבחינים בינם לבין שאר היהודים שומרי המצוות, **ושעונים על אחד מהתנאים הבאים (ההדגשה אינה במקור):**

- (1) מקומות הלימוד של ילדיהם עד גיל 18 הם מוסדות לימוד חרדיים, מוכרים שאינם רשמיים או מסוג "פטור" שרישיונותיהם מוסדרים על-ידי האגף לחינוך מוכר שאינו רשמי במשרד החינוך;
- (2) גברים למדו בישיבה קטנה, נשים למדו בסמינר חרדי או שבעלה למד בישיבה קטנה;
- (3) היו זכאים בחמש שנים האחרונות למשך שנה אחת לפחות למלגת לימודים ועידוד השתלבות אברכי כוללים בתעסוקה מכוח מבחני התמיכה של משרד החינוך;
- (4) קיבלו פטור משירות צבאי בשל השתייכותם לאוכלוסייה החרדית;
- (5) גברים שיכלו לקבל פטור משירות צבאי אולם בחרו להתגייס לצבא או להתנדב לשירות האזרחי ובלבד שטרם עברו חמש שנים ממועד שחרורם.

²³ נציבות שירות במדינה, אגף גיוון תעסוקתי, חוזר מספר 53/2018, [הנחיות באשר לייעוד משרות לאוכלוסיות הזכאיות לייצוג הולם](#), 19 בנובמבר 2018.

²⁴ מור ברזני, מנהל תחום בכיר גיוון תעסוקתי, נציבות שירות המדינה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 14 ביולי 2019.

²⁵ עו"ס ענת שגב, מרכזת הקשר כנסת-ממשלה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 3 ביוני 2018.

לדברי המשרד, אין בידי הגדרה סדורה של חרדי לשעבר, אך ניתן להגדיר חרדי לשעבר כמי שעונה לסיפא של ההגדרה של חרדים אך לא לרישא, כלומר אדם אשר עונה באופן אובייקטיבי לאחד מהתנאים שבהגדרת חרדים, אך אינו מגדיר את עצמו כיום כחרדי.

ממשרד העבודה נמסר כי בשנים האחרונות הוא פועל במסגרת תכנית החומש לתעסוקת חרדים²⁶ במגוון דרכים לעידוד תעסוקת חרדים, ומשקיע כ-70 מיליון ש"ח מידי שנה ישירות לעידוד תעסוקת חרדים על-פי החלטת ממשלה ויעדי התעסוקה שנקבעו לשנת 2020.²⁷ זאת בנוסף לתקציבים תוספתיים שונים.

השירותים לשילוב חרדים בשוק העבודה שמפעיל המשרד הם: הפעלת מרכזי הכוון, הכשרות מקצועיות במסגרת לימודים על תיכונים, לימודי הנדסאות וכן תכניות קהילתיות שונות:

- **מרכזי הכוון** הם מרכזים המיועדים לאוכלוסייה החרדית והם מופעלים בריכוזי האוכלוסייה החרדית על-ידי צוות חרדי ברובו. מטרתם של מרכזים אלה היא לגשר על הפערים המרכזיים המאפיינים את האוכלוסייה החרדית המבקשת להשתלב בשוק העבודה ובתוך כך חסמי הכשרה, תרבות והיכרות עם עולם העבודה. במסגרת המרכז ניתן ליווי אישי, סדנאות להכנה לעבודה, קורסי בסיס וכן ליווי בהשמה. השירות במרכזים ייעודיים אלה מיועד לחרדים בלבד, אך חרדים לשעבר יכולים לקבלו במסגרת מרכזי הכוון הפתוחים בפני הציבור הכללי. אולם **אין בידי המשרד נתונים על מספר החרדים לשעבר שקיבלו שירות זה.**

- כמו כן, ישנם **קורסי הכשרה מקצועית ולימודי הנדסאות** המיועדים לאוכלוסייה החרדית ומותאמים תרבותית לציבור זה, ועל מנת להשתתף בהם יש לעמוד בהגדרת חרדי שהוצגה לעיל. עם זאת, לדברי המשרד כל שאר הקורסים שמציע האגף להכשרה מקצועית במשרד פתוחים בפני חרדים לשעבר כמו בפני האוכלוסייה הכללית. בנוסף, ביוני 2018 מסר לנו משרד הרווחה היא בכוונתו לפעול למתן תמיכה בלימודי הנדסאות באמצעות שינוי נוהל התמיכות כך שיאפשר גם לחרדים לשעבר לקבל תמיכה. באוגוסט 2019 מסר המשרד כי

²⁶ תכנית החומש לתעסוקת חרדים –הוגדרה במסגרת הסיכום התקציבי לשנת 2014, והיא כוללת פעילויות שונות לעידוד תעסוקת חרדים, ובהן מרכזי הכוון, הכשרה מקצועית, לימודי הנדסאות קורסי יזמות ועוד. שירה ברלינר-פולג, ראש תחום תעסוקת חרדים במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 13 באוגוסט 2019.

²⁷ עו"ס ענת שגב, מרכזת הקשר כנסת-ממשלה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 3 ביוני 2018.

הנוהל אכן עודכן, אך לדבריו עדיין אין בידיו נתונים על מספר החרדים לשעבר שקיבלו שירות זה בשנה האחרונה;

- בנוסף המשרד מסייע ומעניק תמריצים למעסיקים בקליטת אוכלוסיות ייחודיות בפרט במסגרת מסלולי "כיתה במפעל"²⁸ והכשרה בחניכות וזאת לצורך הקטנת הסיכון הכרוך למעסיק בהעסקת עובדים שאינם בעלי כישורים מספיקים. המשרד הדגיש בפנינו כי הסיוע הזה אינו ייעודי לחרדים, אלא לכלל האוכלוסייה ובתוך כך לחרדים לשעבר, עם זאת כן מוגדרת בו אוכלוסיית הגברים החרדים כאוכלוסייה הזכאית למענק מוגדל, וזאת על-פי יעדי הממשלה. **חרדים לשעבר אינם זכאים למענק מוגדל.**²⁹

לדברי משרד הרווחה התכניות הייעודיות לאוכלוסייה החרדית "... אינן פתוחות לציבור שאינו מקיים אורח חיים חרדי, לרבות לציבור היוצאים בשאלה, מטעמי רגישות ציבורית וקהילתית ומשום החסמים המאפיינים את הציבור החרדי שאינם בהכרח זהים למאפייני היוצאים בשאלה, גם אם קיימת חפיפה בין שתי קבוצות אלו."³⁰ יחד עם זאת, "על מנת שלא לפגוע בציבור [היוצאים בשאלה] ולנוכח ההבנה כי קיימים כאמור מאפיינים משותפים לשתי הקבוצות, מפעיל המשרד מספר כלים שעשויים להיות רלוונטיים לציבור היוצאים בשאלה."³¹

במענה לשאלה מהם השירותים הייעודיים הקיימים לחרדים לשעבר, ציין המשרד שני כלים מרכזיים:

האחד, מרכז שחנך המשרד בתל-אביב בפברואר 2019 בשיתוף עם עמותת "יוצאים לשינוי", שמטרתו לצמצם את פערי השכלה, לספק הכוון תעסוקתי, ייעוץ משפטי מיצוי זכויות ועוד; השני, מימון השוברים לקורסי הכשרה מקצועית בשוק הפרטי הניתן לחרדים לשעבר באמצעות שירות התעסוקה, עליו נפרט להלן:

שירות התעסוקה מגדיר "חרדי" "שומר מצוות, אשר ייחודו בהקפדה הדתית שהוא נוהג, בדרכי החינוך שלו ושל ילדיו, באופי הקהילה אליה הוא משתייך ואורחות חייו, המבחינים בינו לבין שאר היהודים שומרי המצוות." דורש עבודה חרדי הוא מי שמתגורר באחד היישובים המפורטים באופן

²⁸ מסלול "כיתה במפעל" מאפשר למעסיקים לפתוח קורס הכשרה ייעודי לקבוצת דורשי עבודה בתחומים שונים. ההכשרה העיונית תתבצע אצל המעסיק או במוסד מוכר, וההכשרה המעשית תבוצע אצל המעסיק.

מתוך: אתר משרד העבודה, הרווחה ושירותים חברתיים, תעסוקה-כיתה במפעל, תאריך כניסה: 2 ביוני 2019.
²⁹ עו"ס ענת שגב, מרכזת הקשר כנסת-ממשלה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 3 ביוני 2018.

³⁰ תשובה לשאלתה רגילה מס' 204 של חה"כ קארין אלהרר, בנושא: תמיכה ליוצאים בשאלה, 12 בדצמבר 2017.
³¹ שם.

חלקי בנספח ב' של הנוהל ומנהל המחוז רשאי להוסיף אזורי מגורים מובהקים שיוגדרו כ"חרדים" (ההדגשה לא במקור) אך שמקום לימודיו או מקום לימוד ילדיו של דורש העבודה הוא באחד המוסדות החרדיים: לבנים - חדר, תלמוד תורה, ישיבה קטנה, ישיבה גדולה. לבנות - ביה"ס חרדי, תיכון חרדי, סמינר לבנות חרדי בד"כ 'בנות יעקב' או 'רשת החינוך התורני'.³²

הנוהל קובע כי אם למתאם ההשמה יש ספק האם דורש העבודה עונה על הקריטריונים האלו עליו לשאול אותו לגבי מידת הדתיות שלו, במידה והוא טוען שהוא חרדי על אף שאינו עומד בכללים, עליו להצהיר על כך. במקרים בהם דורש העבודה אינו עונה על הקריטריונים רשאי ראש הצוות ו/או מנהל הלשכה לקבוע שהוא חרדי או שאינו חרדי, על-פי תשובות לשאלות בדבר אורח חייו הדתי, דרכי החינוך שלו ושל ילדיו ושיקול דעתו.³³

לדברי שירות התעסוקה, חרדי לשעבר הוא דורש עבודה שנכלל בהגדרה של חרדי ומצהיר

על עצמו כי הוא יוצא בשאלה.³⁴

לשירות התעסוקה יש מכסה ייעודית של שוברים למימון קורסי הכשרה מקצועית³⁵ המיועדים ל"חרדים לשעבר". לדברי שירות התעסוקה, בשנת 2017 הוקצה תקציב בסך של 250,000 ₪ לטובת שוברי הכשרה מקצועית לחרדים לשעבר. בשנה זו אושרו 17 שוברים בתקציב כולל של כ-122,000 ש"ח, כלומר נוצל כ-50% מסך התקציב שהוקצה בשנה זו. בשנת 2018 (נכון לתחילת חודש דצמבר) הוקצה תקציב בגובה 275,000 ₪, ואושרו 23 שוברים, בתקציב כולל של כ-176,000 ש"ח, כלומר נוצל כ-64% מסך התקציב שהוקצה לשנה זו.³⁶

לדברי חגי לוי, סמנכ"ל תכנון בשירות התעסוקה, בקרב היוצאים בשאלה אין ביקוש לשובי ההכשרה המקצועית וזאת למרות שהשירות מקיים כנסים לשיווק הנושא בשיתוף עם עמותות המייצגות ציבור זה. לדבריו, בכנסים אלו עלה ביקוש רב ללימודים ולהכשרה מקצועית לצד הטענה כי הכלי של שוברים אינו מתאים לציבור היוצאים בשאלה, מכמה סיבות. ראשית, השוברים אינם מאפשרים לימודים אקדמיים. שנית, מימושם דורש מהאזרח לממן את ההכשרה

³² שירות התעסוקה הישראלי, [מס' נוהל 30.28.01, אוכלוסיות מיוחדות - הגדרה ותיעוד חרדים](#), תאריך תחולה: 1.1.2013, תאריך עדכון: 1 במאי 2013.

³³ שירות התעסוקה הישראלי, [מס' נוהל 30.28.01, אוכלוסיות מיוחדות - הגדרה ותיעוד חרדים](#), סעיף 5.5 חריגים, השגות ושיקול דעת ניהולי, תאריך תחולה: 1.1.2013, תאריך עדכון: 1 במאי 2013.

³⁴ חגי לוי, סמנכ"ל תכנון, שירות התעסוקה הישראלי, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת 11 בדצמבר 2018. להרחבה על "תכנית שוברים" ראו מסמך של מרכז המחקר והמידע של הכנסת, [נתונים על הכשרה מקצועית](#)

³⁵ [שבאחריות המדינה לדורשי עבודה-פרק 5](#), כתיבה: אוריאנה אלמסי, 14 בנובמבר 2016.

³⁶ חגי לוי, סמנכ"ל תכנון, שירות התעסוקה הישראלי, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 4 בדצמבר 2018.

כולה מכיסו בעוד ההחזר שיקבל הינו חלקי בלבד וניתן בדיעבד, לכן הסדר זה אינו מתאים לאוכלוסייה שאין בידיה אמצעים כלכליים.³⁷

לצד המרכז שפתח משרד העבודה עם עמותת "יוצאים לשינוי" ומימון השוברים לקורסי הכשרה מקצועית באמצעות שירות התעסוקה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים ציין בפנינו ביוני 2018 כלים נוספים, שלדבריו הוא מפתח עבור חרדים לשעבר בתחום התעסוקה. להלן נציג את המידע שנמסר לנו ביוני 2018 וכן את העדכון שביקשנו מהמשרד באוגוסט 2019 באשר לפיתוח כלים אלה:³⁸

- (1) כאמור, ביוני 2018 מסר לנו משרד הרווחה היא בכוונתו לפעול למתן תמיכה בלימודי הנדסאות באמצעות שינוי נוהל התמיכות כך שיאפשר גם לחרדים לשעבר לקבל תמיכה. באוגוסט 2019 מסר המשרד כי הנוהל אכן עודכן, אך לדבריו עדיין אין בידיו נתונים על מספר החרדים לשעבר שקיבלו שירות זה בשנה האחרונה;
- (2) ביוני 2018 מסר לנו המשרד על כוונתו להקים מכינות ייעודיות להכשרה מקצועית לציבור החרדים לשעבר במסגרת האגף להכשרה מקצועית וסיוע במימון קורסי הכשרה בשוק הפרטי. באוגוסט 2019 מסר לנו המשרד כי הוא תיקצב מספר מכינות כלליות לאוכלוסיית החרדים לשעבר, עם זאת המכינות הייעודיות נמצאות עדיין בתהליך גיבוש ולדברי המשרד הוא פועל בשיתוף גופים שונים לפתוח אותן בהקדם האפשרי;
- (3) ביוני 2018 מסר לנו המשרד כי בכוונתו לגבש תכנית הכון לחרדים לשעבר בשיתוף עם הג'וינט. באוגוסט 2019 מסר המשרד כי בשל קושי תקציבי תכנית זו לא קודמה, ותחת זאת המשרד מגבש בשיתוף עמותות שונות תכנית למתן מענה לחרדים לשעבר על בסיס מרכזי "הזדמנות" של המשרד.³⁹ לפי תכנית זו יוצאים בשאלה יקבלו גישה לכלים שמציעים מרכזי הזדמנות ובהם ליווי, סדנאות ושוברים להכשרות מקצועיות. תכנית זו נמצאת עדיין בשלבי

³⁷ ש.ם.

³⁸ עו"ס ענת שגב, מרכזת הקשר כנסת-ממשלה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 3 ביוני 2018; בנצ'י אברהם, אגף בכיר קשרי חוץ ודוברות, משרד העבודה, הרווחה והשירותים חברתיים, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 24 ביולי 2019.

³⁹ מרכזי הזדמנות - מרכזי הזדמנות הינם מוקדים עירוניים ואזוריים המרכזים את שלל התכניות העירוניות הקיימות ברשות בתחום התעסוקה עבור אוכלוסיות רווחה. במרכזים קיים צוות מקצועי ייעודי לתעסוקה והשירות ניתן החל משלב האבחון הראשוני, דרך מתן כלים להשתלבות מיטבית בעבודה איכותית, כולל הכשרות במגוון תחומים עד לשלב ההשמה בעבודה.

מתוך: [אתר משרד הרווחה ושירותים חברתיים](#), תאריך כניסה: 11 באוגוסט 2019.

גיבוש, אך לדברי המשרד התקיימו מספר פגישות בנושא ובכוונתו לבצע פיילוט עד לסוף השנה.

יש לציין כי במשרד הרווחה פעלה ועדה לקידום תחום התעסוקה לשנת 2030, ובין היתר גיבשה המלצות להגדלת שיעור התעסוקה בקרב האוכלוסייה החרדית,⁴⁰ אולם בהמלצותיה אין התייחסות לחרדים לשעבר.⁴¹

3 משרד הכלכלה והתעשייה

במשרד הכלכלה והתעשייה יש כמה גורמים שפעילותם כרוכה בסיוע לשילוב חרדים בשוק התעסוקה, כפי שיוצג להלן.⁴²

משרד הכלכלה מגדיר "חרדי" על-פי ההגדרה הבאה:

יהודים שומרי מצוות, אשר ייחודם בהקפדה הדתית שהם נוהגים בדרכי חינוך, אופי הקהילה ואורחות החיים, המבחינים בינם לבין שאר היהודים שומרי המצוות, **ואשר מתקיימים בהם אחד**

או יותר מהתנאים הבאים: [ההדגשה אינה במקור]

- הוא/או בת זוגו למד/ה במוסד לימוד חרדי מוכר ע"י משרד החינוך;
- מקומות הלימוד של ילדיהם עד גיל 18 הם מוסדות לימוד חרדיים, מוכרים ע"י משרד החינוך.
- הוא או בן זוגה של העובדת קיבלו פטור משירות צבאי בהתאם לחוק שירות ביטחון...בשל השתייכותם לאוכלוסייה החרדית, או יכלו לקבל פטור משירות צבאי, בהתאם לחוק שירות ביטחון...בשל השתייכותם לאוכלוסייה החרדית, אולם בחרו לבצע שירות צבאי/אזרחי.
- הוא למד בישיבה גבוהה או כולל חרדי, הנתמך ע"י אגף מוסדות תורניים במשרד החינוך. היא למדה במוסד חרדי להכשרת עובדי הוראה בפיקוח ותקצוב במשרד החינוך.

⁴⁰ שר העבודה הרווחה והשירותים החברתיים, [כתב מינוי - ועדה לקידום תחום התעסוקה לקראת שנת 2030](#), 8 באוגוסט 2017.

⁴¹ משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, [ועדת תעסוקה 2030-המלצות צוות יעדי תעסוקה, פרויקט ושינויים מבניים](#), פרופ' צביקה אקשטיין, מרץ 2018.

⁴² משרד הכלכלה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 18 במאי 2018 ו-4 באוגוסט 2019.

- מקום המגורים של העובד/ת נמצא ברשימת יישובים ואזורים סטטיסטיים, שבהם מתגוררת אוכלוסייה חרדית, רמת הומוגניות 1 לפי פרסומי הלמ"ס, ובלבד שהעובד/ת לא הצליח/ה להוכיח כי הוא/היא עונה על הגדרת 'חרדים'..."

למשרד אין הגדרה לחרדי לשעבר ולדבריו הוא אינו מבחין בין חרדים לבין חרדים לשעבר, שכן כל מי שעונה על אחד מסעיפי ההגדרה "חרדי" זכאי להיכלל בתוכניות השונות שמציע המשרד לאוכלוסייה זו.⁴³ כלומר, חרדי לשעבר העומד לדוגמה בתנאי הראשון "הוא ו/או בת זוגו למד/ה במוסד לימודי חרדי מוכר על ידי משרד החינוך" או בתנאי האחרון המבוסס על מקום מגוריו של העובד יוגדר כחרדי ויוכל לקבל את השירותים שמציע המשרד לאוכלוסייה זו.

להלן פירוט היחידות השונות במשרד הכלכלה והסיוע שהן מעניקות להשתלבותם של חרדים בשוק העבודה:

- **מנהל סחר חוץ** למנהל אין כלי סיוע מיוחדים לחרדים, אולם מכון הייצוא, שמתקצב ברובו על-ידי משרד הכלכלה השיק תכנית לקידום עסקים במגזר החרדי במטרה לסייע להם להתניע מהלכים ראשוניים בתחום הייצוא והסחר הבינלאומי. התכנית כוללת: פיתוח עסקי ראשוני על-ידי יועץ מומחה, סיוע בסיסי בפעילויות הערכות ליצוא, סיוע בשיווק בינ"ל, הכשרה לייצוא והשתתפות בעלות מופחתת בפעילויות המכון.
- **הסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים** – מפעילה את מערך "המעוף" הארצי לסיוע לעסקים וליזמים הכולל כ-40 סניפים ברחבי הארץ. סניפי המעוף מספקים שירותים שונים לעסקים ובהם: ייעוץ וליווי עסקי, פעילויות הדרכה, תכנית יוזמים עסק המיועדת ליזמים המעוניינים בהקמת עסק, ליווי בקבלת מימון והכנסת תכנית עסקית, הפעלת מרכזי עסקים שיהוו מקום פיזי לפעילותם של עסקים זעירים בתחילת דרכם, תכנית לקידום המסחר המקוון וכן תכנית המאיץ העסקי הפועלת בחברה הערבית והחרדית ומציעה מעטפת ייעוצית כוללת ליזמים המעוניינים בפתיחת סטרטאפ. אוכלוסיות מסוימות, בהן האוכלוסייה החרדית, זכאיות לתעריפים מיוחדים הנגבים עבור השירותים שהסוכנות לעסקים קטנים ובינוניים מעניקה,

⁴³ משרד הכלכלה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 4 באוגוסט 2019.

לדוגמה: יזמים או בעלי עסקים ישלמו מחצית מגובה דמי ההשתתפות בקורס להקמת עסק או קורס במסגרת תכנית "יזמים עסק" שמקיימת הרשות.⁴⁴

בשנת 2018 השתתפו 2,175 יזמים חרדים בקורסי יוזמי עסק [1,243 נשים ו-932 גברים]; 2,044 לקוחות חרדים קיבלו ייעוץ [1,41 נשים ו-1,003 גברים]; 2,689 חרדים קיבלו סיוע במיפוי עסקי [1,374 נשים ו-1,315 גברים]; 87 חרדים קיבלו ליווי במימון מקרנות [53 נשים ו-34 גברים]; 70 בעלי עסקים חרדים השתתפו בפרויקט מסחר מקוון [55 נשים ו-15 גברים] ו-692 לקוחות חרדים השתתפו בהדרכות שונות [298 נשים ו-394 גברים].⁴⁵

• **הרשות להשקעות ולפיתוח התעשייה והכלכלה** - גובשו שני מסלולי סיוע למעסיקים שבמסגרתן ייקלטו עובדים חרדים חדשים: (1) מסלול לקליטת עובדים מקרב אוכלוסיות ששיעור השתתפותן בתעסוקה נמוך; (2) מסלול להקמה או הרחבת עסק ביישובי עוטף עזה וביישובי הדרום ולהעסקת חרדים. סכום הסיוע בגין כל עובד יינתן בהתאם לשיעורים שיפורטו להלן, ובכל מקרה לא יותר מתקרת עלות שכר של 16,000 ש"ח: (א) בגין עשרת החודשים הראשונים של העסקתו: 37.5% מעלות שכרו של העובד; (ב) מהחודש ה-11 עד סוף החודש ה-20: 27.5% מעלות שכרו של העובד; (ג) מהחודש ה-21 ועד לסוף העסקתו 17.5% משכרו של העובד.⁴⁶ **בין השנים 2014-2018 נוספו 2,733 מועסקים חרדים במסגרת מסלולי התעסוקה של הרשות להשקעות, וסך גובה המענקים בשנים אלו עמד על כ-149 מיליון ש"ח.**⁴⁷

כאמור, מתשובת המשרד לא ניתן ללמוד מהו מספרם של החרדים לשעבר מתוך כלל החרדים שקיבלו את שירותי המשרד, אם היו כאלה, שכן כאמור חרדי לשעבר העומד באחד מהתנאים בהגדרה "חרדי" יוכר בידי המשרד כחרדי. לצד זאת, חרדים לשעבר יכולים לקבל גם שירותים הפתוחים בפני האוכלוסייה הכללית, אולם במקרה זה הם לא יזכו להטבות הניתנות לאוכלוסייה החרדית. כך, לדברי המשרד "שירותי הסיוע של "המעוף"

⁴⁴ משרד הכלכלה והתעשייה-הסוכנות לעסקים קטנים, [תקנון שירותי סיוע של המעוף מטעם הסוכנות לעסקים קטנים ובינונים](#), משרד הכלכלה והתעשייה-הסוכנות לעסקים קטנים נספח ט', [מסמך תעריפים ללקוח](#).

⁴⁵ משרד הכלכלה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 4 באוגוסט 2019.

⁴⁶ משרד הכלכלה, [הוראת מנכ"ל מס' 4.17 - תכנית סיוע לקליטת עובדים נוספים בעסקים בישראל](#), 18 ביולי 2017. האוכלוסיות הן - האוכלוסייה הבדואית בנגב, הורה יחיד, חרדים, יחד עם אחר, יישובי הדרום, יישובים סמוכי גבול, צמודי גדר ומאוימים, יישובי עוטף עזה, מחוז צפון, רשויות פריפריאליות 1-4 במחוז צפון.

⁴⁷ משרד הכלכלה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 18 במאי 2018 ו-4 באוגוסט 2019.

ניתנים לכלל סוגי האוכלוסיות. אוכלוסיות מסוימות כדוגמת חרדים וחרדיות כהגדרתם...זכאיות לתעריפים מיוחדים בחלק משירותי הסיוע, בהתאם למפורט במסמך התעריפים בתקנון שירותי הסיוע ולכן כלל השירותים פתוחים גם בפני חרדים לשעבר, אולם הזכאות לתעריפים מיוחדים חלה רק על החרדים.⁴⁸

---

⁴⁸ משרד הכלכלה והתעשייה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 18 במאי 2018; משרד הכלכלה והתעשייה, מכתב למרכז המחקר והמידע של הכנסת, 4 באוגוסט 2019.